

Investigating the Only Basic Purpose of Human Creation from the Perspective of the Qur'an

Abbas Fanniasl *

Assistant Professor of Islamic Studies, Mohaghegh
Ardabili University, Ardabil, Iran

Abstract

The question of the purpose of creation is one of the most important human questions that have always been raised throughout history and many efforts have been made to answer it. The extent of the impact and importance of this question is so great that it covers all aspects of human life and until a person does not find a convincing answer to it, his life has no meaning and he will always be in anxiety and worry with a feeling of emptiness and meaninglessness. In addition to human answers, heavenly religions have also provided answers to this question, which have a special place because they originate from the heavenly origin and are reliable and innocent. All heavenly religions, especially Islam, consider the creation of the world, especially man as the master of creation, to be purposeful. The Qur'an has introduced several goals as the goal of human creation, which has only used the word "servitude" in the context of introducing "servitude" and called it "divine covenant" (عهد الهی) and "straight path" (صراط مستقیم). The position of servitude is the noblest and highest human position, which is superior to apostleship (رسالت); because "apostleship" is a divine mission for chosen people, while "servitude" is an optional thing that people go through its steps and degrees by their own choice and with continuous and methodical effort. Reaching the position of "absolute servitude", in fact, means reaching all the blessings of this world and the hereafter.

Keywords: Servitude, Apostleship, Perfection, Divine Manifestation, Divinity.

* Corresponding Author: a_fanniasl@uma.ac.ir

How to Cite: Fanniasl, A. (2023). Investigating the Only Basic Purpose of Human Creation from the Perspective of the Qur'an, *Journal of Seraje Monir*, 14(47), 199-230. DOI: 10.22054/ajsm.2023.70241.1868

Introduction

Most of the thinkers and followers of religions have rejected the random creation of the universe and have believed that the creation of all beings, especially humans, as the master of creation, has a higher purpose. The Holy Qur'an, while emphasizing the purposefulness of creation, rejects its futility and invalidity and has pointed to several purposes, including achieving righteous action,¹ testing,² reaching the knowledge of monotheism,³ worshipping God,⁴ reaching God's mercy,⁵ giving thanks and being grateful,⁶ teaching and learning lessons,⁷ thinking and being wise⁸.

By examining the mentioned multiple goals and taking a comprehensive look at them, it can be seen that although these goals are different from each other and are expressed with different titles; the truth is that there is no real distinction between them and all those goals are at the same length and interact with each other to realize a basic goal; Therefore, this multiplicity of goals is not only an indication of conflict and confusion between the Qur'anic verses, but also shows the fact that these goals are like pieces of a puzzle that complement each other, and they are in interaction with each other, and from the meeting of those goals with each other and the explanation of each one based on its appropriate position, the supreme goal is realized. Therefore, it has been said that the creation of jinn and man is related to a purposeful program that starts with knowledge and is mixed with worship and leads to the final destination and the main goal, which is the "status of servitude".

Therefore, the aforementioned goals are expressed with different titles and terms and are different in appearance, but in fact, they all exist in the same direction, have a common direction, and interact with each other to achieve the ultimate goal, which is the spiritual evolution of humans, the ultimate goal of which is to reach

١. الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (الملك / ٢)

٢. إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَبْتَلِيهِ (انسان / ٢)

٣. لَتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (طلاق / ١٢)

٤. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاريات / ٥٦)

٥. إِلَّا مَنْ رَجِمَ رَبُّكَ وَلِذَلِكَ خَلَقَهُمْ (هود / ١١٩)

٦. وَجَعَلْ لَكُمْ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (نحل / ٧٨)

٧. وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (ذاريات / ٤٩)

٨. وَكَتَبْنَا لَهُمْ أَجْالًا مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (غافر / ٦٧)

"servitude". In this article, we are trying to explain this comprehensive and ultimate goal as much as possible based on Muslim interpretation texts, whose correct explanation gives meaning to human life and saves it from absurdity and confusion.

Literature Review

The attempt to explain the purpose of creation has a long history in human history, and identifying the main purpose of human creation, as the most important factor giving meaning to his life, has been discussed at all times, and in addition to human efforts, heavenly religions have also provided answers to the most important human question, which the introduction of "servitude" as the main goal of the creation of jinn and man belongs to the heavenly book of the Qur'an, which is mentioned in verse 56 of Dariyat.

"Servitude" in its religious meaning has been discussed in many holy books and interpretation books, but its introduction as the noblest position of a human being which explains the purpose of his creation is reserved for Muslim thinkers and commentators.

Abu Hayyan Muhammad bin Yusuf al-Bahr al-Andalusi, in his "Tafsir al-Mohit" (1420: 9/562) referring to the appearance of the mentioned verse, in explaining the meaning of «ليعبدون», considered the ultimate goal of creation to be worship in its usual sense.

Nasser Makarem Shirazi in "Tafsir Al-Aamthal" (1347: 9/ 282) considered this meaning to be unoriginal and a tool, and did not accept its presentation as the ultimate goal of creation.

Hasan Mostafavi in "Tafsir Roshan" (1380: 13/138) and Misbah Yazdi in the book "Khodashenasi" (1396: 1/445-450) considered the true meaning of "ليعبدون" as "servitude ", which is the final stage of human perfection.

From the point of view of Qasim Daas Hamidan (1425: 3/268), the word -الْأَلَّ- in the verse is the word for limitation, and therefore Muhammad Hossein Tabatabai in Tafsir al-Mizan (1417: 580/18) and Abdullah Javadi Amoli believe that the purpose of human creation and the jinn is only worship and if they do non-worship work, they have strayed from the purpose of creation.

Methodology:

The research method is descriptive-analytical and has been done using library resources.

Results:

The Holy Qur'an considers the creation of the world to be purposeful and while rejecting its vanity and futility, it has introduced "Servitude" as the exclusive goal of the creation of jinn and man. This goal is in accordance with human nature and all prophets have been chosen to establish this basic truth.

Servitude has a broader meaning than worship in the usual sense and refers to a position that a person achieves as a result of the course of perfections, and because of that, he becomes the heart of existence and is an example of the verse "وَ اصْطَبَعْنَاكَ لِنَفْسِي".¹

The position of Servitude is superior to the position of prophethood and apostleship; because Muhammad (PBUH) is described in the most important religious rituals, first as servitude and then as apostleship, and therefore it is not possible to reach the position of prophethood and apostleship without reaching the position of servitude.

The realization of real Servitude brings countless effects and blessings, including becoming a theophanic of divine manifestation, strengthening and evolving all human values, and reaching a position where all the blessings of this world and the hereafter are gathered. When man reaches the position of Servitude, he is protected from sin, and by benefiting from true life; he becomes God's successor on earth.

Conclusion:

In response to the most important human question regarding the purposefulness of creation, the Qur'an has mentioned several goals that are located in the same length and lead to the final goal in an evolutionary way which is referred to as "servitude" in verse 56 of Surah Dhariyat. This goal has been introduced as the only exclusive goal of the creation of jinn and man, which is in accordance with human nature and is in a higher position than prophethood and apostleship. Achieving this position brings man nearness to God, causes true annihilation in him, and leads him to true life and the position of God's caliph.

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن

عباس فنی اصل * | استادیار معارف اسلامی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

چکیده

سؤال از هدف آفرینش یکی از مهم‌ترین سؤالات بشری است که در طی تاریخ همواره مطرح بوده و تلاش‌های فراوانی برای پاسخ به آن به عمل آمده است. گستره تأثیر و اهمیت این سؤال به حدی است که همه ابعاد حیات بشری را در بر گرفته و تا انسان پاسخ قانع‌کننده برای آن پیدا نکند، زندگی او معنا پیدا نکرده و با احساس پوچی و بی‌معنایی، همواره در اضطراب و نگرانی خواهد بود. علاوه بر پاسخ‌های بشری، ادیان آسمانی نیز پاسخ‌هایی به این سؤال ارائه کرده‌اند که به سبب نشاءت‌گیری از مبدأ آسمانی و موثق و معصومانه بودن، از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند. تمامی ادیان آسمانی خصوصاً اسلام، خلقت عالم به‌ویژه انسان به‌عنوان سید مخلوقات را هدفمند می‌دانند. قرآن اهداف متعددی را به‌عنوان هدف خلقت انسان معرفی کرده است که تنها در خصوص معرفی «عبودیت» از کلمه حصر استفاده کرده و آن را به‌عنوان «عهد الهی» و «صراط مستقیم» نامیده است. مقام عبودیت، شریف‌ترین و والاترین مقام انسانی است که برتر از نبوت و رسالت است؛ چراکه «رسالت»، مأموریت الهی برای انسان‌های برگزیده است، درحالی‌که «عبودیت»، امر اختیاری است که انسان‌ها با انتخاب خود و با تلاش مستمر و روشمند، مراحل و درجات آن را طی می‌کنند. رسیدن به مقام عبودیت مطلق، در حقیقت رسیدن به تمامی خیرات دنیا و آخرت است که در پی آن، انسان به مقام ربوبیت نائل شده و مظهر تجلی الهی می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: عبودیت، رسالت، کمال، تجلی الهی، الوهیت.

۱- تبیین بحث

غالب اندیشمندان و پیروان ادیان، خلقت تصادفی عالم را رد کرده و معتقد شده‌اند در خلقت همه موجودات خصوصاً انسان به‌عنوان سید مخلوقات، هدف‌های والایی نهفته است (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۴/ ۷۱). کتاب آسمانی قرآن ضمن تأکید بر هدف‌دار بودن خلقت، عبث و باطل بودن آن را مردود دانسته^۱ و در طی آیات متعددی، به اهدافی چند اشاره کرده است از جمله آزمایش و ابتلا^۲، دست‌یابی به عمل صالح^۳، رسیدن به علم توحید^۴، عبودیت خدا^۵، رسیدن به رحمت الهی^۶، شکر و سپاسگزاری^۷، پند و عبرت‌گیری^۸، تعقل و خردورزی^۹.

با بررسی اهداف متعدد مذکور و نگاه جامع در آن‌ها مشاهده می‌شود که این اهداف هرچند در ظاهر متفاوت از همدیگر بوده و با عناوین مختلف بیان شده‌اند، ولی حقیقت این است که تمایز واقعی میان آن‌ها مطرح نبوده و همه آن‌ها در طول هم بوده و در راستای تحقق یک هدف اساسی در تعامل با همدیگر هستند؛ لذا این تعدد، نه تنها نشانگر تضاد و تعارض و تشتت میان آیات قرآنی نیست بلکه نشان از این حقیقت دارند که این اهداف همانند قطعاتی از یک پازل به شمار می‌آیند که تکمیل‌کننده هم و در تعامل با یکدیگر هستند که از اجتماع آن‌ها و تبیین هریک بر اساس جایگاه متناسب خود، هدف متعالی تحقق پیدا می‌کند از این رو گفته شده است که خلقت جن و انس قرین است با برنامه هدف‌دار که از معرفت شروع شده و با عبادت عجین شده و به مقصد نهایی و هدف اصلی

۱. أَفَحَسِبْتُمْ أَنَّمَا خَلَقْنَاكُمْ عَبَثًا وَأَنَّكُمْ إِلَيْنَا لَا تُرْجَعُونَ (مؤمنون/ ۱۱۵)

۲. الَّذِي خَلَقَ الْمَوْتَ وَالْحَيَاةَ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (الملك/ ۲)

۳. لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا (هود/ ۷)

۴. لَتَعْلَمُوا أَنَّ اللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ (طلاق/ ۱۲)

۵. وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ (ذاریات/ ۵۶)

۶. إِلَّا مَن رَّجِمَ رَبِّيكَ وَلَئِنَّكَ خَلَقْتَهُمْ (هود/ ۱۱۹)

۷. وَجَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ وَالْأَبْصَارَ وَالْأَفْئِدَةَ لَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ (نحل/ ۷۸)

۸. وَمِن كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا رَوْحَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ (ذاریات/ ۴۹)

۹. وَلِتَبْغُوا أَجَلًا مُّسَمًّى وَلَعَلَّكُمْ تَعْقِلُونَ (عافر/ ۶۷)

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۰۵

که همان مقام عبودیت است منتهی می‌شود (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱۷/۶)؛ بنابراین اهداف مذکور که با عناوین و عبارات مختلف بیان شده‌اند و در ظاهر متفاوت از هم هستند ولی در حقیقت همه آن‌ها در طول هم واقع بوده و دارای یک جهت مشترک هستند که برای تحقق یک هدف غایی در تعامل با همدیگر هستند که عبارت است از تکامل روحی و معنوی انسان‌ها که نهایت آن «عبودیت» است (قرائتی، ۱۳۸۳: ۳۹۷/۵) که در نوشته حاضر در پی تبیین هرچه بیشتر این هدف جامع، اصیل و نهایی خلقت ثقلین و بیان جایگاه آن در متون تفسیری مسلمانان هستیم که تبیین صحیح آن به حیات بشری معنا بخشیده و آن را از پوچی و سردرگمی نجات می‌دهد.

۲- تنها هدف اساسی خلقت جن و انس از دیدگاه قران

از دیدگاه قران تنها هدف اصیل و نهایی خلقت جن و انس عبارت است از عبودیت؛ چراکه با مراجعه به آیات متعدد اشاره کننده به هدف خلقت و با بررسی جامع آن‌ها، مشاهده می‌کنیم آیه ۵۶ ذاریات (وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) در تبیین این امر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده و به صورت متفاوت از سایر آیات به این هدف اشاره دارد، چراکه در این آیه با معرفی «لِيَعْبُدُونِ» به عنوان هدف خلقت به همراه کلمه «إِلَّا» به عنوان حرف حصر (دعاس حمیدان، ۱۴۲۵: ۳/۲۶۸) به صورت حصری به این امر اشاره داشته و آن را تنها هدف اساسی خلقت معرفی کرده است. دلیل بر مدعا این است که «آیه مذکور به دو قضیه موجه و سالبه منحل می‌شود، چنین آیه‌ای مفید حصر هستند؛ زیرا جمع بین نفی و اثبات، محصولی غیر از حصر ندارد... و مفاد آیه این است که آفرینش انسان و جن، فقط برای عبادت است و اگر او کار غیر عبادی انجام داد، در آن زمان از هدف دور شده، بنابراین هیچ غایت و هدفی در آفرینش جن و انس نبوده و نیست مگر عبادت آن‌ها در ساحت قدس ربوبی خداوند» (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۲/۴۰۳) بر این اساس عبارت (إِلَّا لِيَعْبُدُونِ) استثنایی است از نفی و شکی نیست که این استثناء ظهور در این دارد که خلقت بدون غرض نبوده و غرض از آن منحصرأ عبادت بوده است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۸/۵۸۰).

این دیدگاه مورد قبول بسیاری از صاحب نظران قرار گرفته (سورآبادی، ۱۳۸۰: ۱۳۲۵/۲) و معتقد شده‌اند غایت بالذات و هدف حقیقی خلقت، منحصر در یک امر اساسی است که عبارت از تکامل روحی و معنوی انسان‌ها می‌باشد که نهایت آن «عبودیت» است (قرائتی، ۱۳۸۳: ۵/۳۹۷. حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۱۵/۴۷۹. فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۱۰/۱۰۵). این هدف انحصاری، عامل ارتباط مخلوق با خالق متعال بوده و بزرگ‌ترین هدف و آخرین مقصود در آفرینش انسان به حساب می‌آید که کمال وی نیز در همین معنی خلاصه می‌شود (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۸/۲۲۶) و در تعبیرات فلسفی از آن با عنوان «تکامل» یاد شده و در لسان قرآن و حدیث نیز با عنوان «قرب به خدا» و یا «عبادت و بندگی» از آن یاد می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۸/۴۸۴).

۳- عبودیت و جایگاه آن در اسلام

عبودیت به عنوان معنا و مقصود از «لیعبدون» از ماده «عبد» گرفته شده و در لغت به معانی خواری و مقهوریت، تکلیف امر ونهی، قوت و شدت جامه‌ای که به غایت کثیف بافته باشند، تحمل رنج، خضوع و شکستگی آمده است (کاشفی سبزواری، بی تا: ۶۶۸) و می‌توان گفت شایع‌ترین معنای لغوی «عبودیت» در میان عرب عبارت است از ذلت و خواری^۱ (طبری، ۱۴۱۲: ۱/۵۳. مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۴/۷۱. ابن منظور، ۱۴۰۸: ۳/۲۷۱) که به خاطر اشرف بودن مولی، عبودیت او نیز شرف محسوب شده و گوار به حساب می‌آید (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۱/۲۱۰). برای «عبودیت» معانی اصطلاحی متعددی بیان شده که می‌توان گفت روح همه تعاریف در امر تذلل و اطاعت و تسلیم و تفویض امور به دست

۱. لازم به ذکر است معنا کردن «عبودیت» به ذلت و خواری، مورد قبول بعضی از اهل لغت واقع نشده و معتقد شده‌اند این معنی با قواعد عربی مطابقت ندارد، زیرا عبادت بدون حرف جرّ متعدی می‌شود، مانند کریمه: «إِنْ كُلُّ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ إِلَّا آتِي الرَّحْمَنِ عَبْدًا» (مریم/۱۱۹) ولی اشتقاقات ماده خضوع، به سبب حرف لام تعدیه می‌شود مانند «وَحَضَعَتْ لَهُ الرِّقَابَ» (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۱/۲۴)؛ بنابراین گفته می‌شود خضوع و خواری از لوازم عبودیت است و نه معنای لغوی آن. معنای واقعی عبودیت در این دیدگاه عبارت است از شایسته بودن چیزی برای بهره‌برداری (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۴/۷۱).

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۰۷

الهی جمع شده و در تعریف آن گفته شده عبودیت عبارت است از تذلل و تعبد و اطاعت و پیروی در تمامی آنچه خدا می‌خواهد و امر و نهی می‌کند به گونه‌ای که تمامی اعمال و اقوال و احوال و برنامه‌های امور و ظاهر و باطن فرد بر طبق حکم الهی و مطابق اقتضای وظیفه عبودیت می‌گردد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۵/۲۸۵). عبودیت به معنای مذکور از فرامین الهی بوده و در قرآن به‌عنوان «عهد الهی»^۱ و «صراط مستقیم»^۲ از آن یاد شده است که امری مطابق با فطرت انسانی بوده و لازمه عقلی همه فرقه‌های صاحب شعور به حساب می‌آید (خمینی، ۱۴۱۸: ۲/۴۷۲) چرا که عقل سالم بشری، راز وجود انسان را در احساس نیاز مطلق او در همه چیز به خدا می‌داند، از اولین حرکت در سفر هستی تا آخرین نبض آن. عبودیت از نظر آن‌ها یک وضعیت اضطراری و ناشی از تسلط، تشریح و مانند آن نیست بلکه معنا، حقیقت و محتوای درون شخصیتی انسان (فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۱۴/۱۷۱) و غرض و غایت دین است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۶/۳۶۷) که در دیدگاه اسلام به‌عنوان حقیقت ایمان مؤمن، بالاترین مقامی به حساب می‌آید که انسان می‌تواند به آن برسد و عزت یابد (سید بن قطب، ۱۴۱۲: ۳/۱۵۲۱).

به همین سبب اعتقاد بر این است که اساس نزول کتاب آسمانی و مقصود از تمامی تکالیف الهی، هدایت و راهنمایی بندگان خدا به سوی عبودیت بوده (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۸/۲۴۹) و تمامی انبیا برای تثبیت این حقیقت اساسی، تلاش می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۴۲۱: ۱۷/۳۳۳) چرا که این مقام اولین و ویژگی اساسی آنان بوده و همه چیز در این صفت جمع است (همو: ۱۴/۵۲۹) و از این روی، مأموریت اصلی همه پیامبران، رساندن انسان‌ها به مقام عبودیت است که خودشان با همین نعمت بزرگ الهی برگزیده شده‌اند (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱/۵۴۸) و هر انسانی هم که در سیر طریق عبودیت استقامت می‌ورزد، عزیزترین موجود نزد الهی می‌شود که به‌عنوان قلب هستی بوده و همه موجودات دیگر به خاطر او به صحنه وجود آمده‌اند. سالک عبودیت مصداق این آیه قرآن است که خداوند می‌فرماید: «وَ

۱. «أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ» (یس / ۶۰).

۲. «وَ أَنْ اعْبُدُونِي هَذَا صِرَاطٌ مُسْتَقِيمٌ» (یس / ۶۱).

اصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي»^۱ (ابن عجبیه، ۱۴۱۹: ۱ / ۵۴۵) لذا شریف ترین مرتبه انسان و مقام او کسب نسبت امکان و فقر به خداوند سبحان از طریق عبادت و عبودیت است (صدرالمتالهین، ۱۳۶۶: ۱ / ۹۷) و بزرگ ترین وظیفه آدمی راسخ بودن و ثبات در ادای وظایف عبودیتی می باشد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۵ / ۶۳).

۴- شرافت عبودیت از دیدگاه قران

در قران کریم مقام «عبودیت» مقامی بسیار شریف و والا در نظر گرفته شده است که با مراجعه به آیات متعدد قرانی به روشنی می توان به این اهمیت و شرافت پی برد. چراکه در این کتاب آسمانی در اشاره به مهم ترین اتفاقات و حساس ترین شرایط زندگی شریف ترین بندگان، از این عبارت استفاده می گردد. این استفاده نشانگر اهمیت و برتری این نام است چراکه اگر اسمی بالاتر از آن بود قطعاً خدا در این لحظات مهم از آن استفاده می کرد (قشیری، بی تا: ۳ / ۲۸۷).

از جمله مراحل حساس و مهمی که خداوند از اسم عبودیت به جای دیگر نام های پیامبر استفاده می کند، ماجرای بسیار بااهمیت شب اسرا است که در آن به جای به کار بردن نام ها و صفات متعدد پیامبر، از وی با تعبیر «عبد» یاد می کند^۲ که از این امر استنباط می گردد این صفت، از عالی ترین و متعالی ترین صفات آن حضرت است (سبزواری، ۱۴۱۹: ۲۸۷) که خداوند در متعالی ترین شرایط حیات پیامبر از آن استفاده می فرماید. یکی دیگر از مراحل بسیار حساس و مهم زندگی پیامبر (ص) مرحله وحی و نزول قران است که خداوند برای اشاره به آن حضرت از عنوان «عبد» استفاده می کند^۳، لحظه ای که مهم ترین امانت الهی بر پیامبر (ص) نازل می گردد؛ خداوند در این شرایط مهم و مبارک برای اشاره به پیامبر خود، از عبارت «عَلَى عَبْدِنَا»^۴ به جای عبارت «عَلَى مُحَمَّد» استفاده کرده است که

۱. من تو را برای خودم ساخته و برگزیدم (طه / ۴۱).

۲. «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ». (اسرا / ۱).

۳. «فَأَوْحَىٰ إِلَيْ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ» (نجم / ۱۰).

۴. «وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ» (بقره / ۲۳).

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۰۹

نشان از شدت احترام آن حضرت و شرافت مقام عبودیت است (نیشابوری، ۱۴۱۶: ۱ / ۱۹۳)؛ بنابراین آن حضرت هم در وقت عروج بر منازل ملکوتی به این اسم مذکور شد (سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ) و هم به هنگام نزول قرآن از مدارج فلکی به همین نام نامیده شد «تَبَارَكَ الَّذِي نَزَّلَ الْفُرْقَانَ عَلَى عَبْدِهِ»^۱ و نه با عناوین رسالت و نبوت؛ و این نشانگر این امر است که هیچ نامی برای اطلاق به آن حضرت از نام «عبد» خوش تر نیامده چرا که شرایط عبادت و عبودیت بر وجهی که آن حضرت قیام فرمود، هیچ کس را قدرت بر انجام آن نبود (میرزا خسروانی، ۱۳۹۰: ۸ / ۳۹۹). لذا استفاده خدا از صفت عبد خدا در مهم ترین اتفاق حیات پیامبر (ص) و نهایی ترین لحظه قرب آن حضرت، نشانه و تأکیدی است بر شرف و برتری صفت «عبودیت» و به همین خاطر خدا از آن صفت استفاده کرده است (حجازی، ۱۴۱۳: ۲ / ۷۳۶).

۵- «عبودیت» مقامی برتر از «رسالت»

یکی از بزرگ ترین مقاماتی که خدا به برگزیدگان خود عطا می کند، مقام رسالت و نبوت است که به امین ترین و صالح ترین انسان ها تعلق می گیرد و به شرافت و قداست وصف شده است؛ از سوی دیگر مقام «عبودیت» نیز، همانند آن به شرافت و قداست وصف شده. سؤال این است که آیا این دو مقام از شرافت و قداست یکسان برخوردار بوده و همسان هم هستند یا اینکه افضلیت و برتری میان آن دو مطرح است؟ در صورت مطرح بودن تفاضل و برتری متفاوت میان آن دو، سؤال این است که کدام یک افضل و اشرف از دیگری است؟ آیا مقامی که از جانب خدا عطا می شود برتر و افضل به حساب می آید و یا مقامی که با تلاش بشری به دست می آید؟ آیا برتری و شرافت به مقامی تعلق دارد که مختص برگزیدگان الهی است و یا اختصاص به مقامی دارد که به صورت عام برای همه امکان وصول به آن وجود دارد؟ مقام انتصابی و غیر اختیاری برتر است یا مقامی که اختیاری بوده و منوط به تلاش روشمند انسان است؟

در پاسخ به سؤالات مطرح شده بیان می‌شود که دو مقام دینی «عبودیت» و «رسالت» در عین حالی که هر دو از قداست و شرافت ویژه برخوردار بوده و هر دو قابل جمع در یک فرد یعنی «مرسلین» هستند، ولی در عین اشتراکات، از جنبه فضل و برتری متفاوت از هم بوده و نظر غالب این است که مقام عبودیت برتر از رسالت است، چراکه مقام رسالت، یکی از شئون عبودیت بوده و تمامی رسولان آمده‌اند تا انسان‌ها را به مقام عبودیت برسانند. برتری عبودیت بر رسالت با دلایل متعدد نقلی و عقلی قابل اثبات است که به برخی اشاره می‌گردد.

۶- دلایل نقلی بر اثبات برتری «عبودیت» بر «رسالت»

با مراجعه به آیات متعدد قرآن کریم مشاهده می‌شود که به روشنی به برتری عبودیت نسبت به رسالت اشاره دارند، چراکه نحوه خطاب الهی نسبت به پیامبر اکرم (ص) به صورت واضح و آشکار این برتری مشخص می‌کند. چراکه در قرآن کریم خداوند در مهم‌ترین و برترین حالات و اتفاقات حیات پیامبر (ص) وی را با عنوان «عبد» مورد خطاب قرار می‌دهد که اولاً اولویت اطلاق «عبد» بر پیامبر اکرم (ص) و مقدم داشتن آن بر رسالت، نشان از برتری عبودیت بر رسالت است (بروجردی، ۱۴۱۶: ۳/۳۸۹) و ثانیاً این خطاب همراه با ویژگی خاصی است که برتری این اسم نسبت به سایر صفات و اسما را اثبات می‌نماید. خدا در بکار بردن کلمه «عبد» در خصوص پیامبر اکرم (ص)، آن را به ذات خود اضافه کرده و با عنوان «عبدالله»؛^۱ «عبد»^۲ و یا «عبدنا»^۳ یاد می‌کند که این گونه توصیف نشان از مقام رفیع و قدر شریف آن حضرت دارد که وی تنها بنده‌ای است که مستحق این عنوان شده است (خطیب، ۱۴۱۷: ۹/۱۳۴۵). این اضافه نشان‌دهنده شرافت مقام عبودیت آن حضرت است که ایشان در بالاترین مراتب عبودیت قرار دارند، در حالی که عنوان «رسول» فقط نشان‌دهنده این است که فرد به عنوان «عبد» برای فرستنده است (آلوسی،

۱. «وَآتَاهُ لَمَّا قَامَ عَبْدُ اللَّهِ يَدْعُوهُ كَادُوا يَكُونُونَ عَلَيْهِ لِبَدًا» (جن/۱۹).

۲. فَأَوْحَىٰ إِلَىٰ عَبْدِهِ مَا أَوْحَىٰ (نجم/۱۰)

۳. وَإِنْ كُنْتُمْ فِي رَيْبٍ مِّمَّا نَزَّلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا فَأْتُوا بِسُورَةٍ مِّنْ مِّثْلِهِ (بقره/۲۳).

علاوه بر آیات قرآنی، در مهم‌ترین و ضروری‌ترین عمل عبادی مسلمانان یعنی نماز نیز برتری عبودیت بر رسالت مشاهده می‌گردد، چراکه محمد (ص) اولاً به عبودیت و سپس به رسالت وصف می‌شود (حائری تهرانی، ۱۳۷۷: ۲۳/۴)؛ یعنی در تشهد نماز اولین صفت مکارمی پیامبر (ص) که ما به آن شهادت می‌دهیم، وصف او به «عبدالله» است و به دنبال آن شهادت به رسالت بیان می‌شود «أَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ»^۱ چراکه آن حضرت رسالت الهی را عهده‌دار نشد مگر پس از اینکه در شرف عبودیتی خدا کامل شد (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۹۷/۲۹). پس تا مقام عبودیت نباشد مقام رسالت هم نخواهد بود (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۱۶/۳۵۲)؛ لذا تقدم عبودیت پیامبر (ص) در نماز بر رسالت، نشانه برتری آن است (بلاغی، ۱۳۸۶: ۶/۲۵۷).

همچنین احادیث منقول از پیامبر اکرم (ص) نیز به روشنی اثبات‌کننده برتری عبودیت بر رسالت است چراکه آن حضرت مقام عبودیت را مقام قرب و مقام وصل می‌داند که در آن حالت، رابطه وی با خدا به مرحله‌ای می‌رسد که نهایت قرب و مرحله اتصال به معبود اتفاق می‌افتد. آن حضرت در توصیف مقام عبودیت محض، از ماندن در نزد پروردگار و غذا و آب دادن شدن صحبت می‌کند؛^۲ در حالی که مقام رسالت را مقام قطع و مقام رجوع به خلق معرفی می‌کند چراکه در این حالت، درخواست واسطه شدن بشر^۳ برای منقطع از حق به سوی خلق را مطرح می‌کند (حقی، بی تا: ۴/۳۸۴). لذا «عبودیت»، سفر از خلق به سوی رب است^۴ در حالی که «رسالت» سفر از سوی رب به سوی خلق است (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۷/۱۲) بر همین اساس عبودیت مقام جمع است در حالی که رسالت مقام جدایی است؛ و قطعاً ارج تقرب به خالق، بیشتر از سفر از جانب خالق به سوی خلق است

۱. أَشْهَدُ أَنْ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ.

۲. «أَبَيْتُ عِنْدَ رَبِّي يُطْعِمُنِي وَيَسْقِينِي» من نزد پروردگارم می‌مانم، او به من غذا و آب می‌دهد. مجلسی، ۱۴۴۰: ۶۴/۲۵۳

۳. «كَلِمَتِي يَا حَمِيرًا». ای حمیرا با من سخن بگو. لازم به ذکر است که هرچند این حدیث مشهور است ولی از دیدگاه شیعه اصل ندارد.

۴. «دَنَا فَتَدَلَّى. فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى» (نجم/ ۹ و ۱۰).

(ملاحویش آل غازی، ۱۳۸۲: ۲/۴۱۱).

دلیل نقلی دیگر بر اثبات برتری عبودیت بر رسالت، روایت منقول از امام صادق (ع) است که در اصول کافی از آن حضرت روایت شده است خداوند، ابراهیم را مقام عبودیت داد پیش از آنکه مقام نبوت دهد و مقام نبوت داد پیش از آنکه مقام رسالت دهد و مقام رسالت داد پیش از آنکه مقام خلّت دهد و مقام خلّت داد پیش از آنکه امامت دهد و چون همه چیز را به او عنایت کرد، «قالَ اِنِّي جاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱/۱۷۴) علامه طباطبایی با استناد به حدیث مذکور بیان می‌دارد: پنج مقامی که پیامبر اسلام نیز به دست آورده، به همین ترتیبی بوده که در این روایت آمده، یعنی نخست مقام عبودیت و سپس نبوت و بعد رسالت، آنگاه خلّت و در آخر امامت (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱/۲۷۲). در حقیقت عبودیت منشأ سایر مقامات است چرا که مقامات نبوت، رسالت، خلّت و امامت منشعب از این مقام شریف است (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۶/۱۸).

۷- دلایل اندیشمندان مسلمان بر افضلیت «عبودیت» بر «رسالت»

علاوه بر دلایل نقلی قرآنی و روایی مذکور در اثبات برتری عبودیت بر رسالت، دلایلی دیگر از طرف علما و اندیشمندان مسلمان ارائه شده است از جمله اینکه:

- عبودیت، صفت خاصی است بین عید و مولایش و ربطی به خلق (مخاطب) ندارد؛ در حالی که رسالت رابطه‌ای دوطرفه است بین پیامبر و خدا و بین مخاطب. از این رو است که خداوند سبحان آن حضرت را در مقام مدح با عنوان «عبد» ستوده است (هویدی بغدادی، بی تا: ۲/۶۹۵).

- عبودیت سپردن کار خود به مولاست که او عهده‌دار امور می‌شود در حالی که رسالت رسیدگی به امور امت است (همو: ۳۸۵).

- عبودیت، کناره‌گیری از تصرفات و تملکات است در حالی که رسالت روی آوری به تصرفات و تملکات (کاشفی، بی تا: ۶۷۰).

- عبودیت، پرده‌های نورانی و حجاب‌های ظلمانی را از بین می‌برد در حالی که رسالت، ذاتاً از حجب نورانی است. (صادقی تهران، ۱۳۶۵: ۱۷/۱۲).

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۱۳

- عبودیت مقامی جامع است چراکه عبارت است از انجام تمامی اقسام عبادت؛ درحالی که مقام «رسالت» انجام یک قسم از عبادت است یعنی عبادت و اطاعت در تبلیغ؛ لذا مقام عبودیت بالاتر از مقام رسالت است (طیب، ۱۳۷۸: ۱/ ۴۳۷).

بنابراین نه تنها عبودیت برتر از رسالت و نبوت و ولایت است بلکه هیچ کمالی رفیع تر، اجل تر و برتر از عبودیت نیست، چراکه به وسیله عبودیت می توان به رسالت و نبوت و ولایت و سایر درجات عالی رسید (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۱۰۴/۶) و نه برعکس؛ یعنی رسیدن به مقام نبوت بدون مقام عبودیت ممکن نیست، ولی رسیدن به مقام عبودیت بدون رسیدن به مقام نبوت بلامانع است (نجفی خمینی، ۱۳۹۸: ۱۷ / ۵۵).

۸- آثار و برکات عبودیت

اساسی ترین هدف خلقت بشری دستیابی به عبودیت حقیقی است که آثار و برکات بی شماری را به همراه دارد. تحقق عبودیت واقعی نیازمند مقدماتی است که سالک باید در رعایت آن ها صادقانه گام بردارد. در این راستا وقتی سالک علاوه بر طی مراحل طاعات و عبادات و تهذیب صفات، خود را کاملاً مغلوب و مقهور و فانی دیده و حتی نیت و یا عملی برای نفس خود و خودخواهی انجام نمی دهد در این حالت است که عبودیت واقعی تحقق می یابد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۵۰/۲) و به سبب آن همه ارزش های انسانی اعم از عقل و قدرت در وی قوی تر شده، «ما» بودن با انسان ها و در حقیقت تمام ارزش های انسانی در آن ها قوی تر می شود (مطهری، ۱۳۸۹: ۲۳/۳۱۶) و با احساس عزت و کرامت، جانش آکنده از خوف کسی می شود که متصف به عظمت و جلال است و امید و آرزویش تنها به خداوند متعال تعلق می گیرد، آرامش خاطر روحی پیدا کرده و رحمت کامل و فضل الهی را با نعمت و سعادت فراگیر انتظار می کشد (زحیلی، ۱۴۲۲: ۱۷۷۹/۲). پس اگر نفس انسانی بر مقتضای فطرت اصلی خود که همانا توحید و پایداری در راه عبودیت است، باقی بماند و حامل علم و ایمان به خدا شود، به کمال واقعی خود رسیده و به هرگونه شرافت و کرامتی دست پیدا می کند (بروجردی، ۱۴۱۶: ۴/۳۷۶) چراکه که هر افتخار و کمالی در سایه آن برای ممکنات حاصل می گردد (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۱/ ۵۲). این مرتبه،

بزرگ‌ترین مقام آدمی است که تمامی خیرات در آن جمع شده و آثار و برکات عظیمی در دنیا و آخرت برای انسان به همراه دارد که بخشی از آن‌ها عبارت‌اند از:

۸-۱. رهایی از تسلط شیطان و رسیدن به اخلاص

از آثار مهم رسیدن به مقام عالی عبودیت، بسته شدن راه‌های نفوذ شیطان است که سبب می‌شود تا این موجود رجیم، هرگز نتواند بر بندگان الهی تسلط پیدا کند، چرا که این تقدیر الهی است در محدود کردن توانایی و تسلط شیطان که «إِنَّ عِبَادِي لَكِنَّ عَلَيْهِمْ سُلْطَانٌ»^۱ رسیدن به مقام متعالی خلاصی از وسوسه‌های شیطان ممکن نیست مگر به سبب صداقت در استعانت از خدا و اخلاص در عبودیت (حقی، بی تا: ۸/۲۶۴). هرگاه مردم عبودیت واقعی خود را به پیشگاه الهی اعلام دارند، از عبودیت غیر و عبودیت شیطان و همچنین پیروی از شهوات و هواهای نفسانی خود رهایی پیدا می‌کنند (سید بن قطب، ۱۴۱۲: ۳/۱۳۳۷) و با پیدایش روح عبودیت و فرمان‌بری از حق و حقیقت، همه زشتی‌ها از انسان سترده شده و مجال برای شیطان در اغفال او نخواهد بود (عاملی، ۱۳۶۰: ۵/۴۶۷)؛ بنابراین عبودیت موجب دوری از معصیت بوده و رسیدن به این مقام، موجب دوا و شفای تمامی بیماری‌های نفسانی و روحانی عبد شده و به خلوص و اخلاصی که رازش در همین مقام است نائل می‌گردد (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۴/۴۱۰).

۸-۲. رسیدن به حیات حقیقی روحی و مکارم اخلاقی

از برکات رسیدن به کمال عبودیت دست‌یابی انسان به حیات حقیقی است که منجر به تخلیق وی به مکارم اخلاقی می‌گردد. برای انسان در این عالم دو حیات متفاوت متصور هست؛ در یکی با حیوانات شراکت داشته و به‌عنوان «حیات حیوانی» از آن یاد می‌شود و با دیگری از حیوانات متمایز می‌گردد که از آن با عنوان «حیات انسانی» و «حیات حقیقی روحی» یاد می‌شود. دست‌یابی به «حیات انسانی» فقط به نور ایمان و حقیقت عبودیت

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۱۵

امکان پذیر است (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۳۷۱/۵). با رسیدن سالک به حیات انسانی، امکان رسیدن به مکارم اخلاقی فراهم می‌شود که بعثت پیامبران و آمدن دین اساساً برای این هدف است.^۱ بر این اساس برای دست‌یابی به این هدف، راهی نیست جز همراهی عبودیت در ظاهر و تحقق توحید در باطن انسان (ابن عجبیه، ۱۴۱۹: ۱/۵۰۳).

۸-۳. دستیابی به کلید حسنات و سرچشمه کرامات

از دیگر برکات مهم وصول به مقام عبودیت، رسیدن به سرچشمه همه کرامات انسانی است، چراکه عبودیت به‌عنوان یگانه وسیله وصول به مقامات انسانی و مبدأ تمامی کمالات افزوده شده برای بشر به حساب می‌آید (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۶/۱۸). پیمودن مراحل کمالی عبودیت توسط سالک، موجب می‌شود که تمامی مقامات عالی از جمله مقام امامت به وی و همچنین ذریه او تعلق گیرد (طیب، ۱۳۷۸: ۲/۱۸۰) چراکه مقامات نبوت، رسالت، خُلت و امامت منشعب از این مقام شریف است (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۶/۱۸) این مقام متعالی به‌عنوان کلید حسنات و عامل سعادت و آغاز درجات و سرچشمه کرامات است (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۱/۲۱۵)؛ بر همین اساس اعتقاد بر این است که سعادت واقعی و سربلندی و کمال انسان تنها به سبب عبودیت حاصل می‌شود و به‌اندازه سعه استعدادی و ظرفیت وجودی وی، آثار پروردگار و عظمت و جمال و نورانیت صفاتش به او ملحق می‌گردد (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۹/۱۷۷).

۸-۴. تبدیل شدن به مظهري از مظاهر تجلی الهی

برخورداری از محل قابل یکی از شرایط مهم دریافت فیوضات نامتناهی الهی است که این قابلیت از طریق اطاعت و عبادت و رسیدن به مرتبه عبودیت فراهم می‌گردد (همو: ۳/۳۴۷). با تعالی و تکامل سالک به مقام عالی عبودیت، وی به انسانی ممتاز از سایر خلق بدل شده و صاحب ارواح مطهری می‌گردد که کامل‌ترین آینه اخلاق خداوند متعال و عبودیت

۱. پیامبر اکرم (ص): «أَمَّا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». (مجلسی، ۱۴۴۰: ۱۶/۲۱۰ و ۱۷۰/۳۷۲)

خالص بوده و مظهر اسماء و صفات او و جایگاه تجلی خدای عز و جل می‌گردند. لذا انسان در سایه عبودیت، تبدیل به مظهري از مظاهر تجلی الهی شده و به سبب آن، آثار عبودیت در تمامی جوارح، افعال، اقوال و لحظات فرد ظاهر می‌شود به نحوی که وی حتی لحظه ای هم از مرحله عبودیت و کسوت بندگی خارج نشده و بنا به فرمایش قرآن، تبدیل به انسان‌های ربانی^۱ می‌شود و به سبب انتساب به رب العالمین، قلبش متعلق به او شده و غیر او به ذهنش خطور نمی‌کند (بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۳۷۱/۵). رسیدن به این مقام ممکن نیست مگر از طریق طهارت و عبودیت صرف (آملی، ۱۴۲۲: ۱۶۷/۳) چراکه آماده‌سازی عبد برای نیل به کمالات واقعی و سعادت حقیقی به واسطه عبودیت امکان‌پذیر است (موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۱۰۴/۶) که به سبب آن عبد از لحاظ بقا و نه از لحاظ حدوث، تبدیل به سایه خداوند حی قیوم می‌شود (طیب، ۱۳۷۸: ۱/۱۱۱).

۵-۸. رسیدن به مقام قرب الهی و فنای در او

مقام و مرتبه والای «السابقون»^۲ ذکر شده در قرآن برای کسی قابل دسترسی نیست مگر از راه عبودیت که نهایت درجه آن نیز رسیدن به سعادت حقیقی یعنی تقرب الهی است (علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۹/۲۰۷). اگر سالک با عبودیت خالصانه، التزام به اخلاق الهی و تصدیق و یقین به او قدم در میدان سلوک بگذارد، زمینه تقرب به خدا فراهم خواهد شد (آملی، ۱۴۲۲: ۴/۸۱). مقام قرب بزرگ‌ترین پاداش عبودیت خالصانه بوده که بنده به مقام «فی مَقْعَدٍ صِدْقٍ عِنْدَ مَلِيكٍ مُّقْتَدِرٍ»^۳ می‌رسد که به میزان افزایش پاک‌درونی، خلوص در عبودیت و خشوع و معرفت، تقرب الهی فرد افزایش می‌یابد تا اینکه می‌رسد به «قَابَ قَوْسَيْنِ أَوْ أَدْنَى»^۴ در این مرحله عبد از وجود خود فنا شده و در نتیجه جز یاد خدا چیز دیگری سالک را مشغول نکرده و جز خدا را در هستی نمی‌بیند (شریف کاشانی، ب

۱. «وَلَكِنْ كُونُوا رَبَّائِيِّنَ» (آل عمران / ۷۶).

۲. «وَالسَّابِقُونَ السَّابِقُونَ أُولَئِكَ الْمُقَرَّبُونَ» (واقع / ۱۱).

۳. قمر / ۵۵

۴. نجم / ۹

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۱۷

۱۳۸۳: ۱۲۲). بر این اساس اگر انسان نظرش را از خودش قطع کرده و مدام متوجه پروردگارش باشد، ماهیت و آئیت او فانی می‌گردد (بروجردی، ۱۴۱۶: ۳/ ۳۸۲) چراکه مردن از دنیا و لذت‌های آن و رها کردن خود از آلودگی‌های شهوات موجب می‌شود که عبد به انوار بندگی و طاعت نورانی شده و به اخلاق الهی متخلق شود و در توحید به مقام فنا برسد (صدرالمتالهین، ۱۳۶۵: ۵/ ۱۹۶).

۸-۶. رسیدن به مقام ولایت تکوینی و خلافت الهی

اثر مهم رسیدن به مقام فنا، حاکم شدن سالک به عالم است که موجب می‌شود عبد با پیدا کردن قدرت تصرف، صاحب ولایت تکوینی شود؛ چراکه فنای عبد موجب برداشته شدن حجاب خودخواهی و دیگر حجاب‌های ظلمانی و نورانی از او شده و آثار نور حق در وی ظاهر می‌گردد و در این حالت سالک فانی، مظهر صفات الهی شده و با حاکم شدن بر عالم طبیعت، احاطه به آن پیدا می‌کند و به اذن خدای متعال زنده می‌کند و می‌میراند (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳/ ۷۹). در حقیقت عبادت الهی به انسان کرامت تام بخشیده و خداوند به او قدرت نامحدود و زندگی بی‌پایان عطا می‌کند^۱ (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۴/ ۱۴) که از این مقام با عنوان «ولایت تکوینی» یاد می‌شود. مراحل عالی قرب موجب متمرکز شدن معنویت انسانی شده و با داشتن آن معنویت، قافله سالار معنویات، مسلط بر ضمائر و شاهد بر اعمال و حجّت زمان می‌شود (مطهری، ۱۳۸۹: ۳/ ۲۸۵). آنگاه نزد پروردگارش محشور شده و به جاودانگی او جاودان می‌شود و حکمش در عالم به حسب تابعیت و رضا، نافذ شده و ذات لطیف و پاکش با تابش نور محبت روشن شده و نهایتاً به خلیفه الهی رسیده و صاحب مقامی می‌شود که ملکوت از وی اطاعت کرده و برای او سجده می‌کند (صدرالمتالهین، ۱۳۶۶: ۵/ ۱۹۶)؛ بنابراین با کسب شایستگی لازم توسط عبد، خداوند امور خانه‌اش را که همان قلب اوست، به خودش واگذار می‌کند و او را به شرافت خلافت بیت

۱. حدیث قدسی: «یا ابن آدم! انا غنی لا افتقر، اظغنی فیما امرتک اجعلک غنیاً لا تقتر، یا ابن آدم! انا حی لا اموت اظغنی فیما امرتک اجعلک حیاً لا تموت؛ یا ابن آدم! انا اقول للشیء کُنْ فیکون اظغنی فیما امرتک اجعلک تقول للشیء کُنْ فیکون» (عدة الداعی: ۲۹۱).

مشرّف می گرداند؛ و آنگاه که او را در اصلاح بیت، بینا و امین و کامل دید، امور مملکتش را به او واگذار کرده و به شرافت خلافت مملکت مشرّف می گرداند (گنابادی، ۱۳۷۲: ۴/۲۱۲) و در این حالت است که وی مظهر و خلیفه حق تعالی در عالم ممکنات گشته و قابلیت پیدا می کند که علاوه بر خلافت در زمین، خلافت در عالم طبیعت را نیز عهده دار شود (مدرسی، ۱۴۱۹: ۱۴/۱۴).

۷-۸. آگاهی از اسرار ربوبی

تهذیب نفس و طی طریق عبودیت موجب سرازیر شدن علوم افاضی و اشراقی بر قلب سالکان راه شده و یقین جازم نصیب آنان می گردد (مطهری، ۱۳۸۹: ۱۶/۴۲۳) چرا که این عهد الهی است که اگر انسان به عهد خود در خصوص قیام به وظایف عبودی وفا کند، خداوند نیز با مطلع کردن آن‌ها به اسرار ربوبی، به عهد خودش وفا می کند^۱ (ابن عجمیه، ۱۴۱۹: ۱/۱۰۰) لذا ترقی و تعالی در مراتب عبودی، موجب تعالی روح و مرتبط شدن آن با عالم بالاتر می گردد که با پیدایش سعه وجودی، شایستگی دریافت حقایق متعالی از جمله دریافت وحی، دریافت رؤیای صادقه و نزول مفاهیم متعالی به گوش انسان از عالم بالا فراهم می گردد؛ بنابراین انسان‌هایی که به مقام تسلیم و عبودیت صرف می‌رسند، رؤیاهایشان حق و حقیقت می شود، زیرا روحشان به عالم اعلا متصل شده، جسمشان می خوابد، اما دلشان نمی خوابد، چشمانشان پوشیده است، ولی بینش‌هایشان در حال ادراک و مشاهده است و دل‌هایشان را کدورت و تاریکی نمی پوشاند (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۲/۳۰۳).

به همین سبب امام صادق (ع) کسب علم را نه با تعلیم بلکه از طریق حقیقت عبودیت می داند^۲ چنانکه اگر عبد با رعایت توابع عبودیت و حق ولایت، در راه شریعت ثابت بماند، نور علم و حکمت و معرفت در دلش درخشیده و سینه‌اش گشاده می شود و دلش به

۱. «فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عِنْدِنَا وَعَلَّمْنَاهُ مِنْ لَدُنَّا عِلْمًا» (سوره کهف: ۶۵).

۲. لَيْسَ الْعِلْمُ بِالْتَّعَلُّمِ، اِنَّمَا هُوَ نُورٌ يَقَعُ فِي قَلْبٍ مَنْ يُرِيدُ اللهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى يَهْدِيَهُ. فَاِنْ ارْتَدَّتْ الْعِلْمَ فَاطْلُبْ اَوَّلًا فِي نَفْسِكَ حَقِيقَةَ الْعُبُودِيَّةِ. (مجلسی، ۱۴۴۰: ۲۲۵/۱)

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۱۹

پذیرش اعمال حسنه و ورود افکار ملکوتی به قلبش، فراخ می شود و با ورود واردات ملکوتی، به انجام کارهای پسندیده قدرت یافته و با انجام کارهای خیر، قلبش برای پذیرش پرتوهای انوار علم و دانش آماده می شود (بروجردی، ۱۴۱۶: ۱/۴۵۲) و در نتیجه حقایق برایش حاصل شده و به زیانش جاری می گردد و مطالب متعالی همچون «نهج البلاغه» و «صحیفه سجادیه» به گوششان نازل می گردد (خمینی، ۱۴۱۸: ۴/۵۴۷).

۸-۸. دستیابی به پاداش نهایی عبودیت یعنی «ربوبیت»

به دنبال طی مدارج عبودیت و رسیدن سالک به تکامل نهایی، ثمره شیرین عبودیت یعنی رسیدن به مقام متعالی «ربوبیت» در دسترس وی قرار می گیرد؛ چرا که بنا به فرمایش منسوب به امام صادق (ع) ربوبیت کنه و باطن عبودیت است^۱ و هدف نهایی عابد از سیر در عبودیت، رسیدن به «ربوبیت» است که سالک برای رسیدن به این مقام و درجه، چهار سفر و چهار مرحله را طی می کند تا به هدف اصلی خود یعنی ربوبیت عروج کند (گنابادی، ۱۳۷۲: ۲/۲۸۲). رسیدن به این مقام که به عنوان گم شده سالک بوده و همواره به دنبال آن است، اوج سعادت وی به حساب می آید که تمامی تلاش سالک، صرف این هدف بوده و در یک جمله کلی می توان گفت که هدف از تمامی علوم، شناخت عزت ربوبیت و ذلت عبودیت است (نیشابوری، ۱۴۱۶: ۱/۸۳). رسیدن به مقام متعالی ربوبیت، خیرات و برکات بی شماری به همراه دارد که منوط است به تلاش و تعالی و تکامل نهایی در عبودیت (همو: ۳/۵۱۵).

۸-۹. راه یابی به دارالسلام و رسیدن به حیات طیبه دائمی در جوار الهی

سلوک طریق عبودیت، علاوه بر آثار برکات فروان دنیوی، برکات اخروی بسیاری نیز به همراه دارد. سالک حقیقی به سبب سلوک عبودی و معنوی خود در این دنیا آزاده و شریف شده و در آخرت نیز آزاده و ملوک دارالسلام می گردد (ثعلبی نیشابوری، ۱۴۱۶: ۷

۱. قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: الْعُبُودِيَّةُ جَوْهَرٌ كَنَاهَا الرُّبُوبِيَّةُ فَمَا فُقِدَ مِنَ الْعُبُودِيَّةِ وَجِدَ فِي الرُّبُوبِيَّةِ وَ مَا خَفِيَ عَنِ الرُّبُوبِيَّةِ أُصِيبَ فِي الْعُبُودِيَّةِ. (مصباح الشريعة: ۱۴۰۰: ۷).

۶۰ /) لذا آثار و برکات سلوک عبد سالک مخلص به این دنیا محدود نشده بلکه وی در عالم آخرت نیز از برکات آن بهره‌مند می‌شود لذا وی نه تنها در دنیا به حیات طیبه می‌رسد بلکه در آخرت نیز به حیات سعیده ابدی نائل می‌گردد (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۲/۲۰). بهره‌مندی اخروی سالک از ثمرات و برکات عبودیت مهم تراز برکات دنیوی آن است، چراکه نعمت اخروی، هم حقیقی است و هم دائمی؛ لذا پرداختن به ذکر الهی و عبودیت، حیات سعادت‌مندانه در عالم آخرت را در پی دارد (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۱۲/۲۶۸). سالک راه عبودیت حقیقی و کسی که از عبودیت غیر الهی رها شده، به دارالسلام راه پیدا می‌کند و به حیات طیبه دائمی در جوار الهی که هدف خلقت جن و انس است، دست پیدا می‌کند (تفسیر الکاشف، ج ۷/ ۱۵) و از طبیات آماده شده در بهشت الهی بهره‌مند می‌گردد (فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۷/ ۱۶۰) و به سبب بهره‌مندی از توفیق لقای الهی در دنیا و آخرت، حجابی بین او و خدا باقی نمانده (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۹/۲۳) و این تقرب و لقاء موجب می‌شود که آنها را فیوضات و أنوار تجلی‌ات، بی ریاضت و فعالیت در اختیار وی قرار گیرد و با استفاده از این جریان‌های روحانی، پیوسته شاد خوش و در طراوت روحی دائمی زندگی کند (مصطفوی، ۱۳۸۰: ۸/ ۳۵۴) و با نهایت قدرت و نعمت، در بهشت ابدی جاودان بماند (حسینی همدانی، ۱۴۰۴: ۱۶/ ۳۷۸).

۸-۱۰. دیگر آثار و برکات عبودیت

علاوه بر آثار و برکات دنیوی و اخروی ذکر شده مقام والای عبودیت، آثار بسیار دیگر نیز بیان شده است که با توجه به اقتضای نوشته حاضر فقط به ذکر نام آن‌ها بسنده می‌کنیم تا زمینه‌ای باشد برای تحقیق بیشتر اندیشمندان.

خروج از ظلمات به سوی نور عبودیت؛^۱ تحقق عزم و ثبات و استقامت در بندگی؛^۲ ایمنی از حوادث و مهالک؛^۳ رفع خوف و ترس غیر الهی؛^۱ پر شدن سینه با غنا و بی‌نیازی و

۱. موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۲۳۶.

۲. بانوی اصفهانی، ۱۳۶۱: ۱/ ۱۶۱.

۳. قرآنی، ۱۳۸۳: ۷/ ۱۹.

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۲۱

سد شدن فقر^۲؛ رسیدن به خلوص عمل^۳؛ حصول ملکه تقوا و فراهم شدن زمینه استفاده از کتاب الهی^۴؛ تابش انوار قدسیه در دل بنده^۵؛ رسیدن به عزت، کمال، شادی، فضیلت، لذت و شرافت بی نهایت^۶، نائل شدن به شناخت رب و شناخت نفس^۷؛ رسیدن به یقین و تداوم آن^۸؛ رسیدن به رحمت خاص الهی^۹؛ رسیدن به سیر کمال باطنی^{۱۰}؛ برگزیده الهی شدن در دنیا و آخرت^{۱۱}؛ رسیدن به مقام فرشته یا بالاتر از آن^{۱۲}؛ مرتبط شدن عبد با مقام بالای الوهیت^{۱۳}؛ تبدیل شدن انسان به مظهر اسمای الهی^{۱۴} و دخول در جنه المعارف^{۱۵} از دیگر و برکات بی شمار عبودیت حقیقی هستند.

با توجه به برکات عظیم و بی مانند عبودیت در زندگی دنیوی و اخروی انسان و با عنایت به تأثیر اساسی این مقام در تقرب انسان به خدا و رساندن وی به سعادت واقعی، می توان گفت این صفت شریف ترین صفات مخلوقات است که محور اساسی زندگی بشر بوده (مدرسی، ۱۴۱۹: ۷/ ۳۰) و بالاترین جایگاه و مرتبه ای است که بشر می تواند به آن رسیده (حقی، بی تا: ۴/ ۴۲۰) و صاحب تاج افتخار احرار شود (آلوسی، ۱۴۱۵: ۵/ ۱۷۱)؛

۱. مصطفوی، ۱۳۶۰: ۳/ ۱۴۷.

۲. سیوطی، ۱۴۰۴: ۶/ ۱۱۷.

۳. داور پناه، ۱۳۷۵: ۳/ ۱۶۲.

۴. مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱/ ۱۲۱.

۵. موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۴/ ۳۴۵.

۶. فخرالدین رازی، ۱۴۲۰: ۱/ ۲۱۵.

۷. مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۳/ ۱۱۵.

۸. «وَ اعْبُدْ رَبَّكَ حَتَّىٰ يَأْتِيَكَ الْيَقِينُ» (حجر/ ۹۹). (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۶/ ۲۵۷).

۹. علامه طباطبایی، ۱۴۱۷: ۸/ ۳۵۷.

۱۰. مطهری، ۱۳۸۹: ۳/ ۲۹۳.

۱۱. موسوی سبزواری، ۱۴۰۹: ۵/ ۲۸۳.

۱۲. مطهری، ۱۳۸۹: ۳/ ۲۹۳.

۱۳. مصطفوی، ۱۳۸۰: ۱۱/ ۱۲۷.

۱۴. همو، ۱۳۶۰: ۱۲/ ۲۴۷.

۱۵. ابن عجیبه، ۱۴۱۹: ۱/ ۵۶۴.

بنابراین هیچ شرفی و هیچ کرامتی بالاتر و برتر از کرامت عبودیت نیست (صادقی تهرانی، ۱۳۶۵: ۱۹/۲۷۵). این مقام، غایت کمال مؤمن و نهایت مقامات سالک و انتهای مقصد عارف است که خدا برترین بنده خود را به آن نام نامیده است (مصطفوی، ۱۳۶۰: ۱۱/۸۱). لذا نبی مکرم اسلام در حدیث (أَنَا سَيِّدُ وُلْدِ آدَمَ وَلَا فَخْرَ)^۱ به صفت عبودیت خود افتخار کرده و آن را مایه فخر واقعی دانسته و نه رسالت را (حقی، بی تا: ۹/۲۷۱)؛ همچنین حضرت عیسی (ع) نیز خود را بنده خدا^۲ معرفی کرده است که به عنوان برترین اسماء بشری به حساب می آید (همو: ۵/۳۳۰). صاحبان این مقام، به مرتبه‌ای رسیده‌اند که خدا ولایت آن‌ها را به عهده گرفته^۳ و خیرات عالم پس از مرگ را برای آن‌ها آماده کرده و در هنگام رستخیز هم ارزش وجودی هر یک از آن‌ها را با میزان تقرب و اتصاف به عبودیت حساب خواهد کرد (داور پناه، ۱۳۷۵: ۱۴/۲۸). از این روی اظهار عبودیت، مایه مباهات انبیا و رسولان و عرفایی است که معرفت واقعی به خدا دارند (سبزواری، ۱۴۰۶: ۲/۴۰۸) و امام صادق (ع) نیز این مقام بالاترین مقام برای جوهره نفس انسانی دانسته است که کنه و نهایت آن ربوبیت است^۴ (شریف کاشانی، الف ۱۳۸۳: ۱۰۱).

نتیجه گیری

سؤال از هدف خلقت، از مسائل مشترک و مهم بشری است که پاسخ صحیح به آن، زندگی انسان‌ها را معنی دار کرده و با نجات از پوچی، آرامش را به حیات وی ارزانی می‌دارد.

تمامی ادیان آسمانی خصوصاً اسلام، هدف دار بودن خلقت را تأیید و ترویج کرده و عقلا و خردمندان را در این زمینه با خود هم‌نظر می‌دانند.

۱. صحیفه الرضا (ع): ۵۲/۱. عیون الأخبار: ۲/۳۵. مجلسی، ۱۴۴۰: ۶۳/۵۸.

۲. قَالَ إِنِّي عَبْدُ اللَّهِ. (مریم/۳۰)

۳. «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ مَوْلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَأَنَّ الْكَافِرِينَ لَا مَوْلَى لَهُمْ» (محمد/۱۱).

۴. قَالَ الصَّادِقُ عَلَيْهِ السَّلَامُ: الْعُبُودِيَّةُ جَوْهَرٌ كَنَّهُهَا الرَّبُّوبِيَّةُ فَمَا فُقِدَ مِنَ الْعُبُودِيَّةِ وَجِدَ فِي الرَّبُّوبِيَّةِ وَ مَا خَفِيَ عَنِ الرَّبُّوبِيَّةِ

أُصِيبَ فِي الْعُبُودِيَّةِ. (مصباح الشريعة، ۱۴۰۰: ۷/۱)

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۲۳

قران کریم، در معرفی هدف خلقت به اهداف متعددی اشاره داشته ولی تنها در یک مورد از کلمه حصر استفاده کرده و آن را یگانه هدف اساسی خلقت جن و انس معرفی کرده است که معرفی «عبودیت» در آیه ۵۶ ذاریات می باشد.

اهداف متعدد خلقت بیان شده در قران، اگرچه ظاهراً متفاوت از هم به نظر می آیند ولی در حقیقت همه آنها با ارتباط طولی و به صورت مشترک در راستای تحقق یک هدف اساسی قرار دارند و برای تحقق تکامل روحی و معنوی انسانها که نهایت آن «عبودیت» است در تعامل هستند.

قران از عبودیت با عناوین «عهد الهی» و «صراط مستقیم» یاد کرده است که امری مطابق با فطرت انسانی بوده و لازمه عقلی همه فرقه‌ها محسوب می شود.

انسانی که در سیر کمالات عبودی استقامت می ورزد، عزیزترین مخلوق الهی شده و به عنوان قلب هستی، مصداق آیه «وَاصْطَنَعْتُكَ لِنَفْسِي» می گردد.

عبودیت حقیقی، غرض و غایت دین و اساس نزول کتاب آسمانی بوده و مقصود از تمامی تکالیف الهی است که تمامی انبیا برای تثبیت این حقیقت اساسی برگزیده شده اند. عبودیت از نبوت و رسالت برتر بوده و در حقیقت رسالت یکی از شئون عبودیت به حساب می آید؛ چراکه «رسالت» مأموریت الهی است که انسانهای برگزیده مکلف به ادای آن هستند، درحالی که «عبودیت»، امری اختیاری بوده و انسانها با تلاش روشمندان، مراحل و درجات آن را طی می کنند.

برتری عبودیت بر رسالت با دلایل متعددی اثبات شده است از جمله توصیف محمد (ص) در مهم ترین مناسک دینی، اول به عبودیت و سپس به رسالت نشانگر برتری عبودیت بر رسالت است. مقام جمع بودن عبودیت دلیل دیگری است بر برتری آن به رسالت که مقام جدایی است. دلیل دیگر برتری این است که رسیدن به عبودیت بدون رسالت ممکن هست درحالی که رسیدن به مقام رسالت و نبوت بدون رسیدن به مقام عبودیت ممکن نیست.

تحقق عبودیت واقعی، آثار و برکات بی شماری به همراه دارد از جمله تبدیل انسان به

مظهر تجلی الهی، تقویت تمامی ارزش‌های انسانی در وی و رسیدن انسان به مقامی که تمامی خیرات دنیا و آخرت در آن جمع است.

مقام عبودیت منجر به مصونیت از گناه، بهره‌مندی از حیات حقیقی، تخلق به مکارم اخلاقی و مستفیض شدن از فیوضات غیرمتناهی الهی می‌گردد که با ایجاد زمینه قرب الهی، موجب فنای حقیقی او شده و وی را به مقام خَلِيفَةُ اللَّهِ در مملکت او می‌رساند که به‌عنوان برگزیده او، مشمول رحمت خاص دنیوی و اخروی او می‌گردد.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Abbas Fanniasl

<https://orcid.org/0000-0002-3889-1457>

منابع

قران کریم.

امام صادق (ع)، (۱۴۰۰ ق)، مصباح الشریعہ، لبنان، مؤسسۃ الاعلمی للمطبوعات.
آلوسی، سید محمود، (۱۴۱۵ ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم، بیروت، دارالکتب العلمیه.
آملی، سید حیدر، (۱۴۲۲ ق) تفسیر المحيط الأعظم و البحر الخضم، چاپ سوم، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت ارشاد اسلامی.

ابن منظور، جمال الدین، (۱۴۰۸ ق)، لسان العرب، چاپ بیروت، دار صادر.
ابن عجبیه، احمد بن محمد، (۱۴۱۹ ق)، البحر المدید فی تفسیر القرآن المجید، قاهره، ناشر: دکتر حسن عباس زکی.

بانوی اصفهانی، سیده نصرت امین، (۱۳۶۱ ش)، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران، نهضت زنان مسلمان.

بروجردی، سید حسین، (۱۴۱۶ ق)، تفسیر الصراط المستقیم، قم، موسسه انصاریان.
بلاغی، سید عبد الحجت، (۱۳۸۶ ق)، حجۃ التفاسیر و بلاغ الاکسیر، قم، انتشارات حکمت.
ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم، (۱۴۲۲ ق)، الکشف و البیان عن تفسیر القرآن، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۸۸ ش)، ادب فنای مقربان، قم، نشر اسراء.
حائری تهرانی، میر سید علی، (۱۳۷۷ ش)، مقتنیات الدرر و ملتقطات الثمر، تهران، دارالکتب الاسلامیه.

حجازی، محمد محمود، (۱۴۱۳ ق)، التفسیر الواضح، چاپ دهم، بیروت، دار الجیل الجدید.
حسینی همدانی، سید محمد حسین، (۱۴۰۴ ق)، انوار درخشان، تهران، کتابفروشی لطفی.
حقی، بروسوی اسماعیل، (بی تا)، تفسیر روح البیان، بیروت، دارالفکر.
خطیب، یونس عبدالکریم، (۱۴۱۷ ق)، التفسیر القرآنی للقرآن، چاپ سوم، قاهره، دارالفکر العربی.

خمینی، سید مصطفی، (۱۴۱۸ ق)، تفسیر القرآن الکریم، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

داور پناه، ابوالفضل، (۱۳۷۵ ش)، انوار العرفان فی تفسیر القرآن، تهران، انتشارات صدر.
دعاس حمیدان، قاسم، (۱۴۲۵ ق)، اعراب القرآن الکریم، دمشق، دارالمنیر و دارالفارابی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد، (۱۴۰۴ ق)، *المفردات فی غریب القرآن*، چاپ دوم، دفتر نشر کتاب.

زحیلی، وهبه بن مصطفی، (۱۴۰۴ ق)، *تفسیر الوسیط*، چاپ اول، دمشق، دار الفکر، ۱۴۲۲ ق.
سبزواری، نجفی محمد بن حبیب الله، (۱۴۰۶ ق)، *الجدید فی تفسیر القرآن المجید*، بیروت، دار التعارف للمطبوعات.

سبزواری، نجفی محمد بن حبیب الله، (۱۴۱۹ ق)، *ارشاد الازهان الی تفسیر القرآن*، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.

سور آبادی، ابوبکر عتیق بن محمد، (۱۳۸۰ ش)، *تفسیر سور آبادی*، تهران، فرهنگ نشر نو.
سید بن قطب، بن ابراهیم شاذلی، (۱۴۱۲ ق)، *فی ظلال القرآن*، چاپ هفدهم، بیروت - قاهره، دارالشروق.

سیوطی، جلال الدین، (۱۴۰۴ ق)، *الدر المشور فی تفسیر المأثور*، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.

شریف کاشانی، ملا حبیب الله، (الف ۱۳۸۳ ش)، *بوارق القهر فی تفسیر سورة الدهر*، تهران، انتشارات شمس الضحی.

شریف کاشانی، ملا حبیب الله، (ب ۱۳۸۳ ش)، *تفسیر ست سور*، تهران، انتشارات شمس الضحی.
صادقی تهرانی، محمد، (۱۳۶۵ ش)، *الفرقان فی تفسیر القرآن بالقرآن*، چاپ دوم، قم، انتشارات فرهنگ اسلامی.

صدر المتألهین، محمد بن ابراهیم، (۱۳۶۶ ش)، *تفسیر القرآن الکریم*، چاپ دوم، قم، انتشارات بیدار طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷ ق)، *المیزان فی تفسیر القرآن*، چاپ پنجم، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.

طبری، ابو جعفر محمد بن جریر، (۱۴۱۲ ق)، *جامع البیان فی تفسیر القرآن*، بیروت، دار المعرفه.
طیب، سید عبدالحسین، (۱۳۷۸ ش)، *اطیب البیان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، تهران، انتشارات اسلام.

عاملی، ابراهیم، (۱۳۶۰ ش)، *تفسیر عاملی*، تهران، انتشارات صدوق.

فخرالدین رازی، ابو عبدالله محمد بن عمر، (۱۴۲۰ ق)، *مفاتیح الغیب*، چاپ سوم، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن؛ فنی اصل | ۲۲۷

فضل الله، سید محمدحسین، (۱۴۱۹ ق)، *تفسیر من وحی القرآن*، چاپ دوم، بیروت، دار الملائک للطباعة و النشر.

قزائنی، محسن، (۱۳۸۳ ش)، *تفسیر نور*، چاپ یازدهم، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن. قشیری، عبدالکریم بن هوازن، (بی‌تا)، *لطایف الاشارات*، چاپ سوم، مصر، الهيئة المصریة العامه للكتاب.

کاشفی سبزواری، حسین، (بی‌تا)، *جواهر التفسیر*، تهران، دفتر نشر میراث مکتوب. کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۴۰۷ ق)، *اصول کافی*، تهران، دارالکتب الاسلامیه. گنابادی، سلطان محمد، (۱۳۷۲ ش)، *بیان السعادة فی مقامات العبادة*، مترجم خان‌رضا/حشمت‌الله ریاضی، تهران، دانشگاه پیام نور.

مجلسی، محمدباقر، (۱۴۴۰ ق)، *بحار الانوار*، بیروت دار احیاء التراث العربی. مدرس‌سی، سید محمدتقی، (۱۴۱۹ ق)، *من هدی القرآن*، چاپ اول، تهران، دار مجبی‌الحسین. مصطفوی، حسن، (۱۳۶۰ ش)، *التحقیق فی کلمات القرآن الکریم*، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مصطفوی، حسن، (۱۳۸۰ ش)، *تفسیر روشن*، تهران، مرکز نشر کتاب. مطهری، مرتضی، (۱۳۸۹ ش)، *مجموعه آثار*، تهران، انتشارات صدرا. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۴ ش)، *تفسیر نمونه*، تهران، دار الکتب الاسلامیه. مکارم شیرازی، ناصر، (۱۴۲۱ ق)، *الأمثل فی تفسیر کتاب الله المنزل*، قم، مدرسه امام علی بن ابی طالب.

ملاحویش آل‌غازی، عبدالقادر، (۱۳۸۲ ق)، *بیان المعانی*، دمشق، مطبعة الترقی. موسوی سبزواری، عبد‌الاعلی، (۱۴۰۹ ق)، *مواهب الرحمان فی تفسیر القرآن*، چاپ دوم، بیروت، موسسه اهل بیت (ع).

میرزا خسروانی، علی‌رضا، (۱۳۹۰ ق)، *تفسیر خسروی*، تهران، انتشارات اسلامیه. نجفی خمینی، محمد جواد، (۱۳۹۸ ق)، *تفسیر آسان*، تهران، انتشارات اسلامیه. نیشابوری، نظام‌الدین حسن بن محمد، (۱۴۱۶ ق)، *تفسیر غرائب القرآن و رغائب الفرقان*، بیروت دار الکتب العلمیه.

هویدی بغدادی، محمد، (بی‌تا)، *التفسیر المعین للمواعظین و المتعظین*، قم، انتشارات ذوی‌القربی.

References

Holy Quran.

- Alusi, Sayyid Mahmoud, (1994), *Ruh Al-Ma'ani Fi Tafsiir Al-Quran Al-Azim*, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Amoli, Sayyid Haydar, (2001), *Tafsiir Al-Muhit Al-Azam wa Al-Bahr Al-Khudam*, Third Edition, Tehran, Ministry of Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. [In Persian]
- Ameli, Ibrahim, (1981), *Tafsiir Amlī*, Tehran, Saduq Publications. [In Persian]
- Banu Isfahani, Sayyida Nasrat Amin, (1982), *Makhdzun Al-Irfan Fi Tafsiir Al-Quran*, Tehran, Muslim Women's Movement. [In Persian]
- Borujerdi, Sayyid Hussein, (1995), *Tafsiir Al-Sirat Al-Mustaqim*, Qom, Ansarian Institute. [In Persian]
- Balaghi, Sayyid Abdul Hujjat, (1986), *Hajat Al-Tafsiir wa Balagh Al-Iksir*, Qom, Hekmat Publications. [In Persian]
- Davar Panah, Abul Fadl, (1996), *Anwar Al-Irfan Fi Tafsiir Al-Quran*, Tehran, Sedra Publications. [In Persian]
- Daas Hamidan, Qasim, (2005), *I'rab Al-Quran Al-Karim, Damascus, Dar Al-Muneer and Dar Al-Farabi*. [In Arabic]
- Fakhr al-Din Razi, Abu Abdullah Muhammad bin Umar, (1999), *Mafatih Al-Ghayb*, Third Edition, Beirut, Dar Ihya Al-Turath Al-Arabi. [In Arabic]
- Fazlollah, Sayyid Muhammad Hussein, (1998), *Tafsiir Min Wahy Al-Quran*, Second Edition, Beirut, Dar Al-Malak lil-Taba'ah wa al-Nashr. [In Arabic]
- Gonabadi, Sultan Muhammad, (1993), *Bayan Al-Sa'adah Fi Maqamat Al-'Ibadah*, translated by Khan Reza/ Hashmatullah Riyadh, Tehran, Payame Noor University. [In Persian]
- Haeri Tehrani, Mir Sayyid Ali, (1998), *Maqamat Al-Durr wa Maltiqat Al-Thamar*, Tehran, Dar Al-Kutub Al-Islamiyah. [In Persian]
- Hijazi, Muhammad Mahmoud, (1992), *Al-Tafsiir Al-Wadhih*, Tenth Edition, Beirut, Dar Al-Jil Al-Jadid. [In Arabic]
- Husseini Hamadani, Sayyid Muhammad Husayn, (1983), *Anwar Durakhshan*, Tehran, Lotfi Bookstore. [In Persian]
- Haqqi, Burusawi Ismail, (n.d.), *Tafsiir Ruh Al-Bayan*, Beirut, Dar Al-Fikr. [In Arabic]
- Huveidi Baghdadi, Muhammad, (N.D.), *Al-Tafsiir Al-Mu'in Li Al-Wa'ithin wa Al-Mutawa'ithin*, Qom, Dhu al-Qurba Publications. [In Persian]
- Imam Sadiq (AS), (1980), *Masbah Al-Shariah*, Lebanon, Al-Alami Publishing Institute. [In Arabic]
- Ibn Manzur, Jamal al-Din, (1987), *Lisan Al-Arab*, Beirut, Dar Sadir. [In Arabic]

- Ibn Ajibah, Ahmad bin Muhammad, (1998), *Al-Bahr Al-Madid Fi Tafsir Al-Quran Al-Majid*, Cairo, Publisher: Dr. Hasan Abbas Zaki. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdullah, (2009), *Adab Fanayi Muqarrabin*, Qom, Esra Publication. [In Persian]
- Khatib, Yunus Abdul Karim, (1996), *Al-Tafsir Al-Qur'ani li Al-Qur'an*, Third Edition, Cairo, Dar Al-Fikr Al-Arabi. [In Arabic]
- Khomeini, Sayyid Mustafa, (1997), *Tafsir Al-Quran Al-Karim*, Tehran, Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [In Persian]
- Kashfi Sabzavari, Hussein, (n.d.), *Jawahir Al-Tafsir*, Tehran, Mirath Maktoob Publication Office. [In Persian]
- Kulayni, Muhammad bin Ya'qub, (1986), *Usul Al-Kafi*, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Majlisi, Muhammad Baqir, (2018), *Bihar Al-Anwar*, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi. [In Arabic]
- Modaresi, Sayyid Muhammad Taqi, (1998), *Min Huda Al-Quran*, First Edition, Tehran, Dar Mahabb al-Hussein. [In Persian]
- Mustafawi, Hasan, (1981), *Al-Tahqiq Fi Kalimat Al-Quran Al-Karim*, Tehran, Book Translation and Publication Company. [In Persian]
- Mustafawi, Hasan, (2001), *Tafsir Roshan*, Tehran, Kitab Publishing Center. [In Persian]
- Motahhari, Morteza, (2010), *Collected Works*, Tehran, Sadra Publications. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Nasir, (1995), *Tafsir Namuneh*, Tehran, Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Persian]
- Makarem Shirazi, Nasir, (2002), *Al-Amsal Fi Tafsir Kitab Allah Al-Munzal*, Qom, Imam Ali ibn Abi Talib School. [In Persian]
- Mollahovish al-Ghazi, Abdul Qadir, (2003), *Bayan Al-Ma'ani*, Damascus, Al-Tarqah Press. [In Arabic]
- Musavi Sabzavari, Abdul A'la, (2003), *Mawhib al-Rahman Fi Tafsir Al-Quran*, Second Edition, Beirut, Ahl al-Bayt (AS) Institute. [In Arabic]
- Mirza Khusrowani, Ali Reza, (2011), *Tafsir Khusrawi*, Tehran, Islamic Publications. [In Persian]
- Najafi Khomeini, Mohammad Javad, (2019), *Tafsir Asan*, Tehran, Islamic Publications. [In Persian]
- Neyshaburi, Nazam al-Din Hasan bin Muhammad, (1995), *Tafsir Ghara'ib Al-Quran wa Ragha'ib Al-Furqan*, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyah. [In Arabic]
- Qara'ati, Mohsen, (2004), *Tafsir Noor*, Eleventh Edition, Tehran, Cultural Center of Quranic Lessons. [In Persian]
- Qashiri, Abdul Karim bin Hawazen, (n.d.), *Lata'if Al-Isharat*, Third Edition, Egypt, General Egyptian Book Organization. [In Arabic]
- Raghib Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1983), *Al-Mufradat Fi Ghareeb*

- Al-Quran*, Second Edition, Ketabkhaneh Ayatollah Marashi Najafi, Qom. [In Persian]
- Sabzevari, Najafi Muhammad bin Habibullah, (1985), *Al-Jadid Fi Tafsir Al-Quran Al-Majid*, Beirut, Dar Al-Taa'aruf. [In Arabic]
- Sabzevari, Najafi Muhammad bin Habibullah, (1998), *Irshad Al-Adhhan Ila Tafsir Al-Quran*, Beirut, Dar Al-Taa'aruf. [In Arabic]
- Soorabadi, Abubakr Atiq bin Muhammad, (2001), *Tafsir Soorabadi*, Tehran, Farhang-e Nashr-e No. [In Persian]
- Saeed ibn Qutb, Ibn Ibrahim Shadhili, (1991), *Fi Zilal Al-Quran*, Seventeenth Edition, Beirut-Cairo, Dar Al-Shorouk. [In Arabic]
- Suyuti, Jalal al-Din, (1983), *Al-Durr Al-Munathir Fi Tafsir Al-Mathur*, Qom, Library of Ayatollah Marashi Najafi. [In Persian]
- Sharif Kashani, Mulla Habibullah, (2004), *Bawarik Al-Qahr Fi Tafsir Soorat Al-Dahr*, Tehran, Shams Al-Dhoha Publications. [In Persian]
- Sharif Kashani, Mulla Habibullah, (2004), *Tafsir Set Soor*, Tehran, Shams Al-Dhoha Publications. [In Persian]
- Sadiqi Tehrani, Muhammad, (1986), *Al-Furqan Fi Tafsir Al-Quran Bil Quran*, Second Edition, Qom, Farhang-e Islami Publications. [In Persian]
- Sadr al-Mutalihin, Muhammad bin Ibrahim, (1987), *Tafsir Al-Quran Al-Karim*, Fifth Edition, Qom, Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. [In Persian]
- Tabatabai, Sayyid Muhammad Hussein, (1996), *Al-Mizan Fi Tafsir Al-Quran*, Fifth Edition, Qom, Islamic Publications Office of the Society of Seminary Teachers. [In Persian]
- Tabari, Abu Ja'far Muhammad bin Jarir, (1991), *Jami' Al-Bayan Fi Tafsir Al-Quran*, Beirut, Dar Al-Ma'arif. [In Arabic]
- Tayeb, Sayyid Abdul Hussein, (1999), *Atiyab Al-Bayan Fi Tafsir Al-Quran*, Second Edition, Tehran, Islam Publications. [In Persian]
- Zehili, Wahba bin Mustafa, (1983), *Tafsir Al-Wasit*, First Edition, Damascus, Dar Al-Fikr. [In Arabic]

استناد به این مقاله: فنی اصل، عباس. (۱۴۰۲). بررسی تنها هدف اساسی خلقت انسان از دیدگاه قرآن، دو فصلنامه

علمی سراج منیر، ۱۴(۴۷)، ۱۹۹-۲۳۰. DOI: 10.22054/ajsm.2023.70241.1868

Seraje Monir is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.